

s190 (6)

AM/7/30

1.

Q-1]

Industries.

Iron Dilo tsa tsipi	clay tsa Letsopa	wood tsa dikgong	calabash tsa digwana	grass tsa byang	leather tsa letlalo
Selepe	Nkgwana	Mogopo	Phafana	Tlatlana	Mosese
Thipa	Moritsana	Letetlho	Sego	Sesigo	(borukhu)
Petlwana	Lefiswana	Leselo	Modutwana	Motlhotlo	Thebe
Lerumô	Ketlele	Leso	Legapa	Moseme	Kobo
Mofitshana	Kopi	Sego		Legogo	Kuwane
Phalo	Jeke	Morutana		Kuwane	Lekuka
Maseka	Piring	Mogoma			Setlhako
Manyena	Potwana	Mokoro			Kgole
		Molamu			Mosari
		Jepu			Thari
		Lepatla			Phate
		Mfenyana			
		Mokamelô			
		(Joko)			
		(Sekei)			
		Kika			
		Motshe			
		Selei			

Firewood Diphetlho	Bark Kgobati	Stone Matlapa	Tools	Weapons Ditlhabano
Tsa moobe	ea mokana	Lelwala	Selepe	Lerumô
Moumo	Moshu	Tshilwana	Phalo	Selepe
Moretlwa	Moshaacka	Legakwa	Thipa	Thipa
	Mokoshô	Thitelo	Phunyô	Molamu
		Letsoku	Petlwana	Lepatla
		Lenkwane	Pabô	Ngakale

2.

Iron

Selepe: Selepe se dirwa ke banna, fela ga se monna e mongwe le e mongwe ea ka dirang selepe. Go na le ba ba se dirang. Bathudi ba teng. Ba tlhaolosa ge e le bollo ba be ba e thula ka matlapa a thata. Tiro ea sona ke go rema le go betla fela, tota, tota tiro e kgolo ke go rema. Selepe se se bedisiwa ke motho o mongwe le o mongwe, ga se ile diwe motho. Le basadi ba se sebedisa. Fela dilepe tsa bogologolo ga di tlhole di dirisiwa. Re sebedisa tsa kajeno tse: di dirilweng ke makgowa ke tsona dilepe tsa kajeno.

Thipa: Thipa le sona e dirilwe ke banna ba ba nonofileng go dira selepe. Thipa e diwa fela ka tsela e le ngwe le selepe. Ke bathudi ba sona. Ga se motho o mongwe le o mongwe ea ka dirang thipa.

Petlwana:

Lerumô:

Lerumô:

Phalo:

Dilo tse di ne di dirwa ke batho ba nneng ba dira dilepe le dithipa. Ba ne ba di etsa ka tsela e lengwe. Ba tlhaolosa tsipi, ba tloge ba e thule ka matlapa. Ba dire dilo tse, ka fa ba di batlang ka teng. Ge motho a batla selepe o tswanetse gore a e ko banneng ba ba di thulang. A fete a bue le bona gore o batla selepe. Bona ba tla mo kopa podi gongwe nku, ke gore wa se reka. Ke gore rona Batswana ge o batla o reka selo, ka se sengwe. O raa mong wa sona o re, "Ke batla senna nne ka sekete ga o mo tlhamaletse, gore e ne a simolle"

3.

Tse le tsona di dirwa ke banna, fela e seng ba ba dirang dilepe, le marumô, le dipetlwana. Ke ba sele fela ba ba di dirang. Le tsona di dirwa ka tsipi. Ba e thula ka fa ba itseng

teng le ka fa ba e batlang ka teng. Mofitshana o rwalwa mo molaleng, lenyena mo tsebeng, leseka mo leotong. Batho ba ba dirang ba phela ka ona ba rekisa. A rekwa ka mabele le ka dikgogo, fa gongwe le dipodi le dinku.

Tšhipi

Tšhipi re ne re e tsaea kwa Madimatle, ke gona ka re neng re tsaea tsipi teng. Ke gaufi le (Thaba Zambi). Tšhipi e ne e le ntsi ruri.

Tšhipi ge e tlhaolosiwa: Tšhipi e ne e tlhaolosiwa ka tsela e. Ba nne ba dirile mouba ka matlalo, eanong ba tsee magala ba bee mo godimo ga matlapa a dimatla. Janong ba ubelle magala ba beile matlapa a tšhipi mo godimo ga ona. Ge e tlhaologa, e be e elela mo godimo ga matlapa a. Ge ba tlile go e bopa ba e bopela meselwanyana, gore e tle e elele mo. E ne e tlhaolosiwa ke batho ba ba nneng ba thula tsipi go ne go se na o mongwe le gona. Batho ba nne ba sa dumellwe gore ba tle fa a ubellang teng. Ba ne ba sa rekise tšhipi ba ne ba rekisa dilo tse ba di thudileng ka eona.

- 4. Mouba le leiso: Mouba o ne o dirilwe ka matlalo, a rokeletswe mo dikotaneng, di le pedi. Di editswe gore di nne le matswaro kwa motho a tla tswarang teng. Fa go thulelwang teng, kgotsa leiso go ne go bepetswe ka matlapa. Le meselwanyana ea tšhipi e tla elelang mo teng.

Batho ba ba tlhaolosang tšhipi ba re, ge e ka re ba tlhaolosa tšhipi motho o mongwe a ea fa teng, tšhipi e tlaqqa pala go tlhaologa. Ke ka mo e leng gore batho ga ba dumellwe gore ba tumele fa teng. Fela ba nne ba se na polelo e ba neng ba e buwa ge ba tlhaolosa tšhipi. Ba ne ba itirela fela. Dilo tse ba ne ba thula ka tsona ke matlapa, go ne go se na sepe se ba ka dirang ka sona kwa ntle go matlapa. Ke ona fela ba neng ba dirisa thata, thata. Ba thulela mo ona e bile ba thula ka ona. Fela molao o neng ba o netswe ke kgosi, e ne e le gore ba thule

tšipi ka mosho le mantsibowa ge nako ea go lema e ea tamela, ka kgwedi ea Loetse. Ka eona kgwedi e go fitlhela kgwedi ea Sedimonthule. Ba ntse ba thula tšipi ka mosho le mantsiboea. Ge ba ka tlola molao o, ba ne ba jelwa dikgomo. Ke gore ba re tšipi le eona ke moila. Motho ea sebetsang ka eona o tswanetse gore a tlhokomele, gore o dirang. Ge a sa tlhokomele, oa otlwa. A bontsiwe molao.

Copper.

Copper ga re e itse ga re ise re e bone. Re itse tšipi fela, ke eona e re itseng kwa re e tsaeang teng, kwa Madimatle gaufi le Thaba Zambi.

Ranko Dintwe.

5.

Clay - Letsopa

Nkgwana: Dinkgwana di na le babopi. Ga se mosadi o mongwe le o mongwe ea ka bopang nkgwana. Ke gore ge a rata go ithuta o tswanetse gore a nne le basadi ba ba bopang. Ke gona ge a ntse a ba lebeletse, a ka itseng. Le gona a tlhokometse gore ba dirang. Dinkgwana di na le tiro e tona thata. Le kajeno tiro ea tsona e sa ntse e le tona. Ke tsona di apelang mabyalwa, di beela metsi. Di apea magobê. Ga go na motho ea sa rateng nkgwana. Metsi a eona a maruru.

Moritsana: Ke sekhurumelô se se khurumelang pitsana ea nkgwana e, e apea. Le sona se bapiwa ke basadi ba ba itse. Go na le basadi ba bangwe ba ba itseng go bopa nkgwana, fela moritsana o ba palla go o bopa. Ba ba itseng go o bopa, bona le dinkgwana ba kgona go di bopa.

Lefiswana: Ke sekotlele sa setswana se go tlhapelwang mo sona, gongwe go olloe dilo mo teng. Fela sona se dirwa ke ba botlhe ba ba kgonang go bopa letsopa. Ga a pale ape. Ba bopi ba

- letsopa ba botlhe ba itse go o bopa. Fela o thata ga se gore o bopiwa ka bonolo. Tiro ea ona e kgolo, kgolo ke go tshela n metsi ge batho ba tlhapa. Ke gore batho ba tswanetse gore ba tshelwe metsi, ge ba tlile go ja. Ke gore batho ba ne ba tlwaetse go ja ka diatla. Ke ka mo ba nneng ba tswanetse gore ba tlhape diatla. Banna le bona ba tlhapa kwa kgotleng ba ise diwa metsi ka lenaka la kgomo.

Letsopa le nkgwana

- Pele nkgwana e ise e bopywe, go tswanetswe gore go epiwe letsopa. Ge le se na go epiwa, le ea thothwa, le isiwe kwa lapeng. Ge le se na go tsena ka kwa lapeng, le ea setlwa ka dikika. Ge le se na go setlwa, le ea feferwa gore matlapana a tswele ntlhaele ngwe. Ba bangwe ba le photha ka dipōōtlwane. Ge le se na go fefewa, e le mmu o boleta fela, janong le dubya ka metsi. Ge le se na go dubya, ke gona ba simollang nkgwana. Le gona tiro e ea letsopa e, e diwa ka bontsi. Ke gore basadi ba tswanetse gore ba thuse ma mang mang. Tsatsi le lengwe ba ee, kwa ma mang mang joalo fela. Ge ba simolla go bopa, ba re, "Re a tlhoma" ke gore ba gona ba simolla, go thaea nkgwana. Ba di tlhomela mo ntlung, le gona ba di khurumetsa ka dikgetse le dikobo tse dikgologolo. Gore di se ke tsa ba tsa tsenwa ke phefo ke gore ge di ka tsenwa ke phefo. Di ka phamphanyega, tsa senyega. Ea nong go fo ga ba go rate, ka gore go ba busetsa kwa morago. Ge ba ntse ba di ritela. Ba di ba balla thata, mo phefong. Ba ka gatsela, e seng gore di tsenwe ke phefo di be
7. di phamphanyege. Di ba busetse kwa morago.

Nkgwana.

Nkgwana ge simollwa go tlhongwa, e simollwa ka molomo. Go bopiwa molomo pele. Ba tla o ritela gore o be o nne o, ōme, ba ntse ba o ritela ka dithitelō. Go tloga fo ba tla tlhoma marago a eona. Le ona ba tla nne ba a ritela ge a sena go ōma,

s190

ba e kopanya, ba e ritela gore o se ke wa be wa e le moga ge o sa bona ba e bopa.

Nkgwana e tsaea sebaka e ntse e ritelwa e ise, be e ôme. Di tsaea sebaka sa beke gongwe tse pedi di ntse di ritilwa, di ise di ôme. Ge e ka re di se na go retilwa, di ômile, tsa phamphanyega. Ba di lapa, ba duba letsopa gape ba di ritele mo diphantseng teng. Ke tiro e makete go tlhoma letsopa. Ke gore o tla me gile gore ka mosho le mantsibooa, o ne o di ritele. Go fitlhela o di fetsa, gongwe di ômile ke gona o ka di tlogelang o itse gore di ômile ga go tlho go na le tiro ea go di tswara. Ge di tshetsherebagane thata, ke gore o di thube, o dubê mmu wa tsona gape. O di tlhome gape. Nkgwana ge e ise e be siwe. Mmu wa eona ga c thata, o nyema fela ge o tswa metsi. Ke gore, le ge motho a di o tlhokometse gore pula e seke ea ba ea di na. Gongwe tsa tshelwa ke metsi. Ke ka mo le gona ba

8. di bopelang mo matlung. Gore ba tlogele matswanyego a otlhe. Le gona ge di tshetsherebagane go na le ba ba itseng go di lapa, ga se ba botlhe fela ba ba itseng go di lapa ge phamphanyegile. ke gore ge di nkgwana tsa o mongwe, ge ka re ba se na go di fetsa. Tsa phamphanyega, o tswanetse gore a o bitsa ba ba itseng. Gore ba tlo di mo thibela. Ge ênê a sa itse, ge a itse o tla di ithibela.

Dinkgwana le mollo

Pele di nkgwana di ise di besiwe. Go iwa dibing, ge di tswiwa. Go epiwa mosima, fela ga o epiwe bo teng. Janong di-nkgwana di tla alediwa mo mosimeng o. Go alwa di bi kwa tlase ga mosima. Dinkgwana tse di nyane di lokwa ka mo tse di tona, di ~~ku~~ bi tse dingwe di beiwa mo gare ga dinkgwana, tse dingwe modimo ga dinkgwana, mo di thoko go gatisiwa ka matlapa. Kwa

morago ge go se na go fediswa. Ke gona ba tshubang mollo. Ge di se na go butswa di ea ntshiwa. Tse di buduleng di beelwa ntlha e le ngwe, tse di sa butswang di beelwa ntlha e le ngwe. Gore di tle di be siwe, gape fa gongwe di ea tle di thubege di le di ntsi. Fo ea be e le tsenyegelô ea motho, fela ga se ga ntsi, o ka fitlhelang, di thubegile. Ge di se na go bisiwa ke gona ea nong di sa tshabeng metsi, le gona ke nako ea gore di ka isiwa go bapadiwa. Ko ba ba di tlhokang. Ge o e reka o tshela mabele ka mo teng ga eona. Ke gona o ka e tsaang. Ka tshelete ga re itse gore re ka rekisa bokae. Fo go bona motho ea rekisa ka ~~ku~~ nosi, le moreki.

Rache Phiri

9.

Calabash - Dithotse

Dithotse ga di na dilo di le di ntsi tse di ka sebedisiwang. Fela re na le tse di ntsi nyana tse re di sebedisang, ke tse:- Phafana, sego, modutwana, legapa.

- a. Diphafana ke tse re nwang byalwa ka tsona.
- b. Digo ke tse re nwang metsi ka tsona.
- c. Modutwana re tshela metsi gongwe mafyi mo ona.
- d. Legapa re tshela mafyi gongwe byalwa, gagolo byalwa.

Tse tsotlhe tse re di bona ka go byala dithotse. Ge dithotse di ungwile re ea tle re di bone di le dintsi.

Diphafana:

Diphafana ke tse di nwang byalwa. Bobyalwa bo bo nowang ka phafana bo monate go phala bo bo nowang ka molapita. Re tswanetse gore re fiwe bobyalwa ka diphafana.

Legapa kgotsa phafa ea thotse, ke e re a tleng re tshela byalwa mo teng. Mmo re ge mo eona re tshela mo diphafaneng tse re noang ka tsona. Eona ga se e re nwelang ka eona. Re beela fela mo eona. Ke gore ke ma diphafana. Le motho ge e ka re a go siela byalwa a go tshela ka eona o tla, itumela thata. O tla itse gore o nwele eanong ga o tlho o batla sepe. Ge ese go tlhodisa fela.

Digo:

1. Ke sego se re gang byalwa ka sona ge re tshela mo diphafaneng.
 2. Ke sego se re gang metsi ka sona ge re e nwa.
 3. Ke sego se re gang byalwa ka sona ge re bo ntsha mo dinkgwaneng tse di tona re tshela mo tse di nyenyane. Gongwe ge re bo
10. gelolela mo dinkgwaneng tse dingwe tse di tona (Ditsaga).

Modutwana:

1. Modutwana o re tshela byalwa gongwe metsi ge re tsamaea, re ea masimong, gongwe re ea leeto. Ke gona re tshelang metsi mo eona gore, re tle re nwe mo tseleng. Gongwe re tle re nwe kwa masimong.
2. Modutwana o, re tshela mafyi mo ona kwa gae, gongwe kwa morakeng. Ke gore re direla madila mo eona. Ge re sa tshele mafyi, re tshela dipeo tsa dinawa mo go eona. Fela tiro ea ona e kgolo ke go tshela dipeo. Ga se batho ba ba ntsi ba ba nang le dikgomo. Mme dipeo ba na le tsona, janong ba di beele mo teng.

Dithotse ge di dirwa

Dithotse ge di se na go tlea, di tlisiwa gae, di fete di phungwe, ge di se na go phungwa, di ea pewa eanong. Ge di se na go apewa, di ea tlhoaiwa, ke gore di ea falwa. Go ntshiwa dilo tso tsotlhe tse di ka mo teng. Ge di se na go fela janong di ea beiwa kwa ntlung, di na sebakanyana di ise di sebetse. Tsatsi le re batlang go sebetse ka tsona, e tla re, ge re apeile byalwa ra di loka mo teng gape. Ke gore janong di phuthologe, di tloge go kokoropana. Eanong fo di tla be di siame. Tiro e, ea go phunye dithotse, fa gongwe e, e diwa ke banna. Ga ntsi, ntsi ke tiro ea sesadi. Ke bona ba ba itseng go e sebetse. Banna ba bangwe, ba bona fela go ntse go dirilwe, ba sa itse gore go dirilwe jang. Fela re di sebedisa ba botlhe ga go na ea sa di sebedising.

Dithung Tsheole11. Grass - Tsa byang

Byang ga bo na dilo tse di ntsi, le gale di nteng. Tse di teng di ediwa ke basadi, fela banna bona ba loga dikuwane,

s190

ke tsona tse ba di etsang. Tse ba itseng go di loga. Dilo tse di etswang ka byang ke tse:-

- a Tlatlana
- b Sesigo - Banna
- c Motlhotlo
- d Moseme gongwe Legogo
- e Kuwane - Ke banna

Tse ke tse di etswang ke basadi

Tlatlana: Tlatlana e logwa ke basadi, fela ga se basadi ba botlhe ba ba itseng go loga tlatlana, go na le ba ba sa itseng go loga. Go na le byang bo tlatlana e logwang ka bona, ga se byang bo bongwe le bo bongwe. Bo tlatlana e ka logwang ka bona bo e logwang ka bona teng. Gape ge mosadi a loga tlatlana ga e fitlhe, le mo batho o loga fela, a sa tshabe sepe gongwe go e tshabisa batho.

Motlhotlo:

Motlhotlo le ona o logwa ke basadi, fela le ona ga se mosadi o mongwe le o mongwe ea itseng go loga motlhotlo. O na o logwa ka tlhatlha. E seng ka byang bo bongwe le bo bongwe. Le ona ge motho a o loga, ga a tshabe go logela mo bathong ba bangwe, o loga fela a ntse a buwa le bona. Tiro ea motlhotlo ke go tlhotla byalwa, ke eona tiro ea ona e kgolo, kgolo. Fa gongwe re tlhotla dithotse ge re di setlile re di tshetse mo metseng re batla go apee a moko wa tsona. Ke gona o ka bonang re sebedisa motlhotlo. Fela tiro ea ona ke go tlhotla byalwa.

Nkidi Nawe.

12. Moseme le ona ga o logwe ka byang bo bongwe le bo bongwe. O logwa ka motlhatlha. Le ona ga se mosadi o mongwe le o mongwe ea itseng go loga moseme. O logwa ke ba ba itseng. Ke bona ge ba se na go e loga ba e rekisang mo ba bangwe. Tiro ea ona e kgolo, kgolo ke go adiwa fa fatshe. Fa gongwe ke diphate tse re di alang, bosigo ge re robala. Fa gongwe re o alla baeng ge ba goroga, re ea e ntsha re ba alle. Le bosigo re ba ala eona.

s190

Ke gona re ea beng re ba neile tlotlô e kgolo. Ge re se na meseme re ba alla diphate tsa matlalo. Fela batho ba rata meseme go na le diphate. Le kajeno moseme o ntse o allwa baeng. Ge ba tla ba allwa meseme. Diphate di ea adiwa, fela ga di kgathise jaaka meseme. Moseme ge o alla baeng, ba itumela thata, ba wa dipelo. Ba bona gore o na le lerato mo bona. Ge o sa ba rate le kgetsa o ka na wa e ba alla.

L. Marija.

Kuwane:

Kuwane e logwa ke basimane le banna, fela ga se ba botlhe ba ba ka e loga. Ke ba o le bao fela. Bongata ga bo itse gore go logelwa kae. Le eona kuwane, e logwa ka byang bo le bongwe gongwe a mararo ke ea:- Moseka, senyane, bowabatswene. Ga se bojang bo bongwe le bongwe bo ka e logang.

Sesigo: Sesigo se logwa ke banna fela, le bona ga se ba botlhe ba ba ka se logang. Se logwa fela ke ba ba se itseng. Fela mono disigo ga di sebedisiwe go sebedisiwa difalana le boramômô. Re ne re di loga kwa Mapela. Ke gona kwa re nneng re sebeta ka tsona re tshela mabele mo tsona.

Napvane Nkwe.

13.

14.

Bark - Kgobati

Kgobati go rengwa ea ditlhare tse dingwe tse dingwe ga di na kgobati. Kgobati go na le banna ba ba itseng go e rema. Ba

bangwe ga ba itse jaaka kgobati e rengwa (Itewa). Dithhare tse di nang le kgobati ke tse:-

a Mokana

b Moshu

c Moshaka) Ke tsona tse di itsegeng thata mo kgobati. Ga

d Mokoshô) go na tse dingwe dithhare kwa ntle go tseo.

Firewood - Diphetlho

Diphetlho go fetlha ka dithhare tse dingwe, tse dingwe ga di na mollo. Tse di nang le mollo ke tse:-

a Morobe

b Mounô

c Morelwa

Ke tsona tse di itsegeng thata gore ge o fetlha ka tsona, mollo wa tsona o fa gaufi, ufi. Ga go tse e motho sebaka go a bone mollo (a o diga).

Ge o rata go fetlha mollo tsaea dithobane tse pedi e ngwe, o e etse lehbitsana, e ngwe o e etse ka diatla. O fetlha ka eona mo lehbitsaneng leo le e ditseng. O wa dile maswama gongwe masela a boleta thata. Ge o ntse o fetlha, o tla bona mollo o kuella, wena o nne o fetlha fela. Ge o sa bollo go kuella, sebaka. Janong o ka o tsaea wa o futswela ka mowa, o futswella mo byang. Ke gona o tla bonang mollo. Fela ge o fetlha mollo o se ke wa fela palo. O ike-tle fela o se ke wa potlaka, o tla o diga.

Melato Nkwe.

15.

Stone - Matlapa

Matlapa ga na dilo tse di ntsi tse di sebedisiwang. Ke tse di seng kae fela. Batho ba aga ka ona matlu le masaka fela. Tiro e batho ba sebedisang matlapa mo eona thata ke go gaila ka ona. Matlapa a sebedisang ke a:-

a Lelwala b Tshilwana c Thitelo d Letsoku

Matlapa ke ona a batho ba sebedisang ka ona thata go fitisa

s190

a mangwe. Le ge batho ba aga ka matlapa fela a na a sebetse thata go feta a mangwe.

Lelwala ke letlapa le re gailang ka lona, re gaila memela, mesoko le maupe a mangwe, a batho ba ba tlang go a gaila.

Tshilwana ke letlapa le re gailang ka lona mo godimo ga lelwala. Lona ke le re le tswarang ka diatla. Nne re gaila ka lona.

Thitelo ke letlapa le re ritelang ka lona mebu ge re dila fa fatshe, le mo dipotaneng. Ke lona le re le sebedisang.

Letsoku ke letlapa le re ea tlang re le thuge re le sile re le tlhakanye le mafura, re le tlole. Le ge motho a na le dintho wa le tlole gore le tle le nyemise dintho. Letsoku ke letlapa le lehibidu ge le sitswe le tlhakantswe le mafura. a teng ana a mahibidu. Pele ge nne mosadi a le motsetse o na a tlole letsoku gore a tlhatswege. A tswanwe ke mmala wa gagwe ge a tswa mo tlang. A feditse botsetse.

Seletlo Ditlhabe.

16.

Leather - Matlalo

Matlalo a na le dilo di le dintsi thata, tse di dirwang ke batho le gona tse ba sebetse ka tsona. Le gona ga se ba botlhe ba ba nonofileng go dira dilo ka matlalo. Tse dingwe di thata ruri, le ge o bona motho a se dirile wa makala. Dilo tse di dirwang ka matlalo ke tse:-

a Mosese	e Lekuka	i Kgole
b Borukhu	f Phate	j Mosari
c Thebe	g Thari	k Setlhako
d Kobo	h Kuwane	

Mesese ke letlalo le ea sugwa, le ngwaelwe, ge le se na go sugwa. Janong go tla ba-segi ba mesese. Ba o sega ka fa ba rutilweng ka teng. Gongwe o ka fitlhela banna ba babedi, ba le ba tlhano e le bona basegi ba mesese. Ke gore ge o rata go segela mosadi wa gago mesese, o tswanetse gore o eo, ko bona, o ise letlalo gore ba eo mo segela mesese. O tla ba lefa ka podi le ge e le nku. Ke gona mosadi wa gago a ka bonang mesese.

Ce o sa dire jalo a ka se ke a o bona. Letlalo ge le segwa mosese lea phatlolwa, ka bogare, sekgemejane se sengwe, se dirwe gore se apese marago se sengwe se tla ka fa pele. Se o ke se a ikgafetsang ka sona ge a na fa fatshe. Se se ka kwa morago. O oa se alla ge a nna fa fatshe. Ko godimo ga apare sepe. Ge ese a ka batla letlalwana ke lona a ka le aparang ko dimo gore a tle a se ke a bolawa ke letsatsi. Fela mosese o, o tlo diwa 17. ka mafura gore o fitlhele e le o montsho. Ke gore le mosadi o tswanetse gore a tlole mafura gore a se ke a se tlhefala. O fitlhele a ntse a ntse montshonyana.

Borukhu re ne re ntse re sa bo itse, re bo bone ga re kopana le Maburu, ke gona ra simolla go roka marukhu a matlalo. Le ona a na le basegi ba ona. Ga se o mongwe le o mongwe ea ka bo segang. Bona bo segwa ka matlalo a diphudukudu, ditlhale ke mesifa ea megatla ea boramofye, le diphokobyê le dibatana tso tsotlhe. Dithoko (nelete) e ne e le mebitlwa ea meku, le maselesele, ke eona e ba neng ba e sebedisa. Le bona bo tshasiwa mafura gore bo se ke ba kokoropana ge bo ka tshelwa ke metsi. Ge monna a nelwe ke pula a bo tswela, o tswanetse gore a bo suge. Gore bo se ke ba omella, gongwe go kokoropana.

Thebe e dirwa ka phatla ea kgomo, ba tsaea letlalo la phatla ea poo, gongwe la pholo. Ke ona a ba nneng ba di dira ka ona. Thebe ke sefetho se re fetlhang ka sona mo dintsoeng. Le eona e na le ba ba itsang go e sega, ga se ba botlhe ba ba ka e segang. Ge e se ba ba ithutileng ke fela. E dirwa ke banna fela.

Kobo di dirwa ka matlalo a dinku ke ona re etsang dikobo ka ona. Le tsona di na le basigi. Ge o batla kobo o tswanetse gore o batla matlalo a dinku. Ge o se na go a bona. O tswanetse gore o batle batho ba go ngwaedise, ba suge. Ge ba se na go a suga, eanong ke gona o ka batlang batho ba ba segang, gongwe baroki. Wa buwa le bona, gore ba go rokele kobo ka matlalo a gago. Bona

18. ke bona ba tla go bolelang tuelô ea bona gore ba go duedisa bokae. Gongwe ba go batla nku tse pedi tse tharo, ka fa kobo e leng tona ka teng. Dithale ke megatla (mesifa) ea dibatana. Dithoko ke mebitlwa ea meselesele le meoka.

Lekuka: Lekuka le dirwa ka matlalo a dinamane tsa mabotlana a tiileng ke ona a dirang makuka. Lekuka ke kgetsana e re themisetsang mafyi mo eona. Le lona le na le ba ba itseng go le roka, ka gore le tswanetse gore le tshela mafyi. Ge le sa rokega mafyi a ka tshologa. Ba itse ba lona ge a le rokile le e seng thoga ke a be a rotha. Go na fele go rile tu.

- 1. Fa go tshelwang teng
 2. Fa go tswang tlhwa
 3. Fa go kgwagediwa teng

Mafyi ge a le mo lekukeng a tswanetse gore a ntshiwe tlhooa morago ga malatsi a mabedi. Gore a tle a se ke a senyega. Ge a ntshitswe tlhooa a na thata kgotsa komota. Ke ona madila a batlegang. Gore ge a tswa mo lekukeng a tawe ka thata.

Phate e dirwa ka tlalo la kgomo. Letlalo le kolobediwa mo metsing, gongwe le tshelwa ka mosutele wa dikgomo mo sakeng. Ge le se na go kolobela, k le ea ntshiwa. Janong go lalediwe banna gore ba le fale ka diphalo. Ge ba se na go le fala, ba le ngwaela ka matlapa. (mangwaelô). Ge ba se na go le ngwaela. Go batliwa banna ba ba itseng go sega phate. Ke bona janong, ba tla segang phate ka fa ba itseng ka teng. Phate ke letlalo le re le allang, ge re robala. Mosadi ge a nyalwa, o segelwa phate ea kgomo e a neng a e tlahetswe ka lenyalô la gagwe. Ge e onala

19. Ke gona monna wa gagwe, a tla simollang go batla phate e ngwe gape.

Thari le mosari: Thari ke letlalo le re belegang bana ka lona. Le eona ena le ba sigi. E dirwa ka matlalo a dinku le a dipodi le mabotlana a dikgomo a iseng a tii thata. Thari ka gale e ntshiwa ke malome, a ngwana eo o belegwang ka thari eo. Ge ngwana a tshollwa go bolelwa malomagwe gore ngwana o tshotswe.

Eanong ênê o batla thari, e tla melegang.

Mosari le ona ke letlalo le le diroang ka matlalo a dinku le a dipodi le mabotlana a dikgomo. Ona re suka mabele ka ona ge re kotula kwa masimong. Ona o itirelwa ke monna o mongwe le o mongwe ea nang le mosadi. Gore mosadi wa gagwe a tle a se ke a tswênyêga ge go kotuloa. A tle a bone se a ka ~~xx~~ sukang mabele ka sona.

Mosari le Thari tsona ga di falwe, di ea ngwaelwa, di sugwe ge di se na go ngwaelwa. Janong ge di se na go sugwa, di ea segwa, di erive meja e tla bofang, gongwe go funela.

Kuwane: Kuwane go dirwa ea matlalo a bophage le bophokobjê le methlose. Ke tsona tse di rwalwang. Le tsona di na le ba ba itseng go di roka. Letlalo le ea sugwa. Ge le se na go sugwa, janong motho a simolle a roke kuwane, ka lona. O e roka a isa bowa ba eona ka kwa ntle, ka kwa go se nang bowa a go isa ka kwa teng, gore mmala wa letlalo o tle o itshopê gore ke le lebyang. A ke le le ntle kgotsa ga se le le ntle. Ke gore batho ba bone gore ke kuwane e ntseng jang ka bo ntle.

20. Kgole re suga tsa tlalo la kgomo le la tholo. Ke ona a re sugang dikgole ka ona. Letlalo le kolobediwa mo metsi, le le siwa mo teng sebakanyana. Ge le tlobega bowa, re ea le ntsha, re le sege dikgole le lona go na ba ba itseng go di sega, ba bangwe ga ba itse. Ge motho a sa itse, o ka fitlhela a sigile tse di kima, fa gongwe a segile tse di tshesanyane, tse di kgaogang fela ge o goga selo ka eona. Ba o ke ba ba sa itseng gore kgole e segwa jang. Ba ba itse o tla fitlhela kgole e le kanetse e se kima, e bile e se tshesanyane. Dikgole tse di thata ke tsa pholo le tsa tholo.

Setlhako: Setlhako go segwa sa phatla ea pholo gongwe ea poo. Ke gore ge o ka tsaee letlalo fela ga le twarelle sebaka, le be le fela. Fela ge e le phatla ea poo gongwe ea pholo, motho wa le bala gore a tlhako tsa gwe di tla fela. Setlhako ge se tla segwa se tshellwa ka moroko wa bjalwa, fa gongwe ka mosutele. Ge se se na go kolobela se ea thulwa. Ke gore motho o se itaea

ka kotananyana, a se itela mo, dimo ga kota. Ge a se na go se thula, oa we sega a be a se gokele ka dikgojane. Ge a se sega o gatisa maoto a gagwe mo dimo ga letlalo. Gore a tle a bone fa leoto la gagwe le bowang teng. Gore le gona a se ke a etsa tse di tona. Gongwe tse dinye. A etse fela tse di lekanang leoto la gagwe. Ke gona a tla beng a fyinne. Fela ge pula e na di tshaba pula, o tswanetse gore a tsamae ka dinao. Go fitlhela lefatshe le ome.

Nokwana Nyakale

21.

Wood - Dikgong

Dikgong di na le dilo di le dintsi. Tse di dirwang ke batho ba le bantsi. Bangwe ba nonofile go dira tse dingwe, bangwe tse dingwe, fela jalo ka mo ba kgonang go ka sebetša ka teng. Dilo tse di dirwang ka dikgong ke tse:-

a Mogopo	f Mokoro
b Lefetlho	g Molamu
c Leselo	h Kika
d Leso	i Motshe
e Morufana	

Fela go na le banna ba bangwe ba ba sa itseng go betla sengwe ka le gong. Ge ba bona motho a betla sengwe, ba makala, gore o ithutile kae, leng.

Mogopo o betliwa ka morula, ga go na setlhare se sengwe se motho e ka betlang ka sona, ge e se ona morula fela. Le gona ga go na gore motho a ka betlang sona ge ese ona. Fela le gona ga go na batho ba ba ntsi ba ba itseng go betla mogopo. Mogopo o betloa ka phalo. Ke eona e itseng go batla thata go phala selepe. Mogopo ke ona o re jelang ka ona.

Lefetlho le itirelwa ke motho o mongwe le o mongwe wa senna. Monna o mongwe le o mongwe o itse go dira lefetlho. Le dirwa ka morobe. Ke sona setlhare se se nang le dimpa tse di ntle, tse di etsang mafetlho. Lefetlho ke le re fetlhelang ka lona ge re simolla re faga pitsa gore e se ke ea na le mangope.

MM

22. Leselo: Ke le re feferang ka lona. Le logwa ke batho ba bangwe, ba ba ithutileng go le loga. Fela ba ba ntsi le ea ba palla. Ga ba kgone go le loga. Le logwa ka mpana tsa moretlwa. Ke tsona tse ba le logang ka tsona. Ba di phatlola ba di fefe, ke gona ba simolle ba le loge.

Leso: Le betlwa ka morula, mopipi, mopyane le lona le na le ba ba itseng go le betla, ga se monna o mongwe le o mongwe ea ka kgonang go le betla. Le lona le betliwa ka phalo, fela ba bangwe ba le betla le ge e le ka selepe. Fela bao, ke ba ba itseng tota go betla. Ge e le ba ba sa itseng thata ka selepe, ba ka se ke ba le kgona. Le kgonwa ke bo ra-matlho a di bona, ke bona le ka selepe ba betlang, fela. Leso re fuduwa ka lona bogobê, fela go na le a matona le a manye. A ma tona ke ea fuduwang, a manye ke a re jang ka ona.

1. Leso le le jang.
2. Leso le le fuduwang bogobê
3. Leso le le fuduwang byalwa.

Ke ona maso a, go na le babetli ba ona. Ba o fitlhelang mosimane a le kgwatisitse tota gore ge o le bona o se ke wa belaela. O le rate fela ka nako e khutswane.

23. Morufana ke kgamelo ea Setswana e betliwang ka setlhare. Le eona e na le ba ba e betlang. Ga se banna ba botlhe ba ba ka e betlang. Ge e se babetli ba eona. Le eona e betlwa ka phalo. Ke eona e re neng re gamela ka eona. Ge re ise re bone dikgamelo tsa ditsipi. Ga e na molepo, fela e na le matswarô fa motho a e tswarang x teng.

Mokoro ga o thata go betlwa fela o na le tiro e tona. Gore o betliwe, o tsa ea ea sebaka se se tona, o ntse o betlwa. O betlwa ka diphalo le dilepe. Mokoro ke more nosetsang dikgomo

s190

mo teng, ge re nosa mo didibeng. Ke gona re batlang mekoro ga ea go nosetsa. Fela ona go betliwa setlhare se sengwe le se sengwe, se se nnang le kutu e ntle e kgaraga. Ke sona se se batlegang, go betla mokoro.

Molamu le motshe: Molamu ke thobane e nang le tlhogo, o betliwa ke monna o mongwe le o mongwe. O betliwa ka diphalo le dilepe ga o thata gore motho a o betle. Le gona ga o tsee sebaka motho a ntse a o betla. O tswanakana le motshe fela.

Motshe ke thobane e tlhogo di pedi ntlhae le ntlhae, eona re thuga (setla) ka eona mo kikeng, ge re setla mabele. Le eona e betliwa ke monna o mongwe le o mongwe.

Tiro ea molamu ke go tsona le go lwa ka ona.

24. Kika ke e re setlelang mo eona. Le eona ga se banna ba botlhe ba ba kgonang go e betla. E betliwa ka tlhare sa morula le monato. Ke tsona tse re betlang dikika ka tsona. Tiro ea kika ke go setlela mabele mo go eona.

Ramatlantlana Philo

25. Tiro ea Legae: Ntlu.

E ke tiro ea sesadi, ke eona e e, e diwang ke basadi. Ga se tiro ea banna. Le gona o ka se ke wa utlwa mosadi a reea monna gore a tle go mo thusa. Tiro e kgolo e basadi ba e etsang mo gae ke go dila mebu, le go lokisa dijo, metsi, le dikgong tse ba paeang ka tsona. Banna bona ba ikela dikgong tsa bona, tse ba di orang kwa kgotleng. Ke ka mo e leng gore basadi ba tswanetse gore ba bone ka nosi mo dikgonye. Le mebu fela, jalo. Ba tswanetse ba ntlafatse matlu a bona le malapa, ka fa ba ka kgonang ka teng. Metsi le ona ba tswanetse gore ba ikele. Gape

ba tswanetse gore ba be ba tshela banna metsi kwa kgotleng go tlapa. Ge ba sena metsi banna ba tla ba ita thata, ba ba botsa gore tiro ea bona ke eng, ge ba sae nokeng. Banna ba batla metsi a ba tlahang ka ona. Ga ba lebele gore a basadi ba na le tiro e kgolo. Se ba tswanetsweng ke gore ba se fiwe ke basadi ba se batla ka matla. E bile ga ba boele kwa morago. Le basadi ba se itse selo sa mofuta o. Jalo o ka bona gore, pele ge go batlwa mosadi go ne go batlwa ea sebetsang thata. Go tshabiwa dilo tse, gore ge a le motlapa, a ka se ke a kgona ditiro. O tswanetse gore a ne matlhagatlhaga, a ne mosetsana wa pheta ka pejane. Re ne re nyalla mosadi bo thata e seng bontle. Tiro ea basadi e kgolo. Mosadi o tswanetse gore a ne thata mo eona, go sa neng jalo o tla palloa ke ditiro.

Sekati Lengana

ENDS